

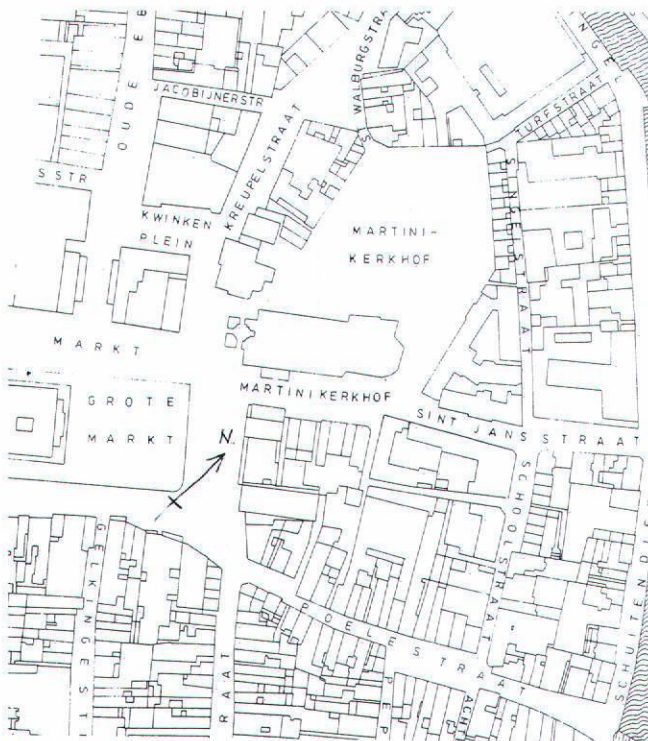
Transparant maar niet open: overkapping van de binnenplaats van het Provinciehuis te Groningen

M.S. Verweij

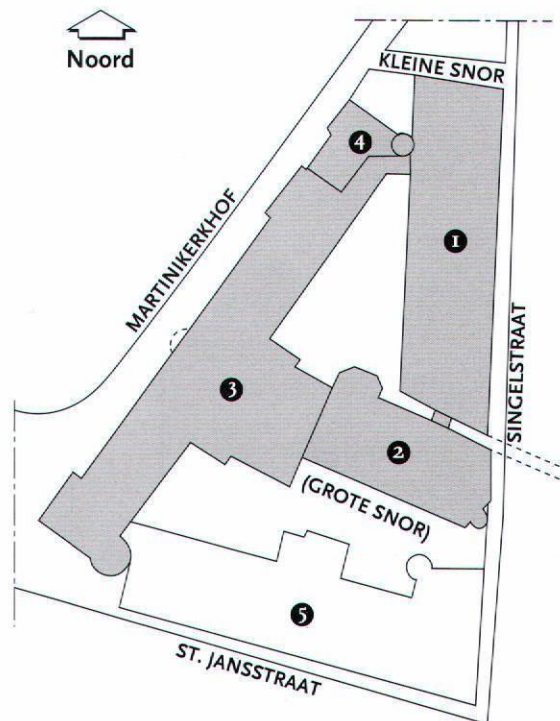
Inleiding

“Niets is zo veranderlijk als een monument” verkondigde voormalig directeur van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg, A.L.L.M. Asselbergs in zijn oratie bij de aanvaarding van de bijzondere leerstoel aan de Radboud Universiteit Nijmegen in 1999.¹ Inmiddels zijn wij negen jaar verder maar deze interessante uitspraak is nog steeds actueel en slaat de spijker op zijn kop. Gebouwen, ruimtes en vertrekken veranderen voortdurend en ontlenuen een groot deel van hun voort-

bestaan aan transformatie en ontwikkeling. Een opmerkelijke recente proeve van deze stelling kan in Groningen worden aangetroffen. In het Provinciehuis van Groningen gaan hechtheid en ouderdom op innovatieve wijze verbinding aan met dynamiek en eigentijdse wensen (afb. 1, 2). Onderstaande bijdrage biedt een kort overzicht van de bouw- en ontwikkelingsgeschiedenis van het in oorsprong uit de zestiende eeuw daterende Provinciehuis te Groningen. Daarna wordt het architectonische pièce de résistance uit 2006, de overkapping van de binnenplaats besproken.²

Afb. 1. Groningen, plattegrond van de binnenstad met o.a. de Grote Markt, het Martinikerkhof met het Provinciehuis en de Turfsingel. Herkomst: Beschermde stads- en dorpsgezichten ingevolge artikel 20 van de Monumentenwet Groningen gemeente Groningen. Toelichting bij het besluit tot aanwijzing van de binnenstad van Groningen als beschermd stadsgezicht. Publicatie van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg, februari 1988

Afb. 2. Groningen, plattegrond van het Provinciehuis met 1. oostvleugel, voormalige Sint Maartensschool; 2. archiefgebouw, ontwerp van J. van Lokhorst; 3. Martinikerkhof 12, Provinciehuis naar ontwerp van J.A.W. Vrijman; 4. Martinikerkhof 13, conciërgewoning met voorgevel van Huis Cardinaal; 5. Rijksarchief, Sint Jansstraat 2. Tekening: Studio Van Stralen, Groningen

Een notendop met bouwgeschiedenis

Tegenwoordig bestaat het Provinciehuis uit verschillende bouwvolumes die tezamen een driehoekige plattegrond laten zien.³ De Singelstraat volgt het oostelijke beloop van de oude stadsmuur en dat verschijnsel verklaart vorm en volume van het Provinciehuis aan deze kant, een langgerekte bakstenen vleugel, twee bouwlagen hoog, met een zadeldak en in het noordwesten een ronde traptoren (afb. 2). Hier stond aanvankelijk de Latijnse school en later de Sint Maartensschool (afb. 3, 5). In 1602 kreeg de Sint Maartensschool een nieuwe functie toen de in 1594 gevormde Staten van Stad en Lande het door de katholieken gedwongen verlaten schoolgebouw aanpasten en het vervolgens betrokken (met de Reductie van 1594 mocht de katholieke godsdienst niet langer worden uitgeoefend, slechts de protestantse was toegestaan). Eén jaar later namen ook Gedeputeerde Staten hun intrek in het gebouw.⁴ De oorspronkelijke Statenzaal is bewaard gebleven en fungeert nog als zodanig. De Sint Maartensschool is in de jaren 1898-1900 door Jacobus van Lokhorst (1844-1906) verbouwd, maar maakt nog steeds deel uit van het provinciale

bestuurlijke complex.⁵ Het politieke bedrijf bleek een uiterst bestendige functie en bepaalt tot op de dag van vandaag zowel de bouwgeschiedenis als het gebruik van het monumentale Provinciehuis.

Aan de zuidzijde van het Provinciehuis staat een andersoortig gebouw dat hier wordt genoemd omdat het in de geschiedenis van de locatie een rol van betekenis speelt, meer in het bijzonder in verband met de nog te schetsen ontwikkelingen uit het begin van de 21ste eeuw. Het gaat in de eerste plaats om een tweeledig archiefgebouw (1880-1881) bestaand uit een dwars geplaatst voorgebouw van drie bouwlagen, een driezijdige uitbouw aan de noordzijde en een trapgevel aan de zuidkant en in de tweede plaats om een archiefdepot van vijf lagen (afb. 2). Dit archiefdepot is een vroeg ontwerp in het oeuvre van Jacobus van Lokhorst en heeft op de hoek van de Singelstraat en de Grote Snor een hoge ronde traptoren.⁶

De derde vleugel van het Provinciehuis dateert uit 1915-1917 en staat aan het Martinikerkhof. Dit gedeelte, met de centraal geplaatste hoofdentree en een afwisselende en levendige architectonische toets, geldt nog steeds als de Schauseite van het Provinciehuis (Martinikerkhof 12). De hoge ronde toren

Afb. 3. Groningen, Singelstraat, de gevel van de voormalige Sint Maartensschool, gezien naar het noorden. Foto: Rijksdienst voor Archeologie, Cultuurlandschap en Monumenten, A. J. van der Wal, juni 1966

Afb. 6. Groningen, van links naar rechts de kopgevel van de voormalige Sint Maartensschool, traptoren en de conciërgewoning (Martinikerkhof 13) met de voorgevel van Huis Cardinaal, gezien vanaf het Martinikerkhof. Het op het Martinikerkhof uitkomende straatje is de Kleine Snor. Foto: Collectie Rijksdienst voor Archeologie, Cultuurlandschap en Monumenten, fotograaf onbekend, ongedateerd

met ingesnoerde spits, een uivormige bekroning en ajour lantaarn vormt een blikvanger op de hoek van het Martiniekerkhof en de Sint Jansstraat. De architect was Rijksbouwkundige J.A.W. Vrijman (1865-1954). Hij liet het bestaande Provinciehuis (voor het merendeel uit 1870-1871) wegens bouwvalligheid slopen en ontwierp voor het vrijgekomen perceel nieuwbouw en bediende zich daarbij van neo-renaïssancistisch idioom en maniëristische motieven (afb. 4).⁷

Aan de noordzijde van het ontwerp van Vrijman, gezien vanaf het Martiniekerkhof links, paste men een naar verhouding klein maar opmerkelijk ouder gebouw in met een even opmerkelijke bouwgeschiedenis. Dit als conciërgewoning van het Provinciehuis bedoelde pand (Martiniekerkhof 13) maakt geen deel uit van het ontwerp van Vrijman en biedt een verhaal apart. De natuurstenen voorgevel dateert uit 1559 en vertoont vroeg-renaïssancistische kenmerken (afb. 6). Deze rijke façade maakte ooit deel uit van een pand in de Oude Kijk in 't Jatstraat in Groningen dat bekend stond als Huis Cardinaal. Dit pand is in 1893 afgebroken, vervolgens werd de bijzondere voorgevel in delen opgeslagen en ten slotte aan de westzijde van het Martiniekerkhof tijdens de bouwcampagne 1915-1917 weer opgetrokken en daarbij verhoogd. Frappant accent: de voordeur is niet in de voorgevel, maar in de zijgevel geplaatst.⁸ Sedertdien sluiten Huis Cardinaal c.q. de conciërgewoning en het ontwerp van Vrijman op elkaar aan en vormen beide volumes tezamen de westelijke vleugel van het Provinciehuis. Tussen de westelijke vleugel van het Provinciehuis naar ontwerp van Vrijman en het depotgebouw kwam in 1914-1917 een aansluiting tot stand. Als gevolg ontstond in stedenbouwkundige zin een driehoekig ensemble bestaande uit de voormalige Sint Maartensschool (met daarin o.m. de Statenzaal), het Provinciehuis en het archiefdepot.

Tot slot de zuidkant: het in de jaren 1917-1922 gebouwde Rijksarchief (Sint Jansstraat 2). Het archief telt drie bouwlagen en een kap, op de hoek met het Martiniekerkhof staat de hoge toren naar ontwerp van architect Vrijman. De architectuur van het archief combineert kloostervensters met elementen van de neo-renaïssance. Op straatniveau loopt een open galerij met kruisribgewelven, een bij uitstek mediterrane motief dat men veeleer in Bologna dan in Groningen zou verwachten en dat altijd weer die zinderende wisselwerking tussen buiten en binnen oplevert, maatvast de alternerende gewaarwording van open en gesloten aanreikt.⁹

Binnenplaatsen

Het ensemble van het Provinciehuis te Groningen telt twee binnenplaatsen. Pal achter het Rijksarchief ligt de eerste binnenplaats; deze staat aan de oostzijde in open verbinding met de Singelstraat en heeft een langwerpige, samengestelde plattegrond (afb. 2). In wezen is het een in 1917 met de bouw van de westelijke vleugel (naar ontwerp van Vrijman) afgesloten verbindingsstraat tussen de Singelstraat en het Martiniekerkhof (afb. 7). Op oude stadsplattegronden wordt deze passage aangeduid met de Grote Snor of snorgen.¹⁰ Tegenwoordig spreekt men van de eerste binnenplaats en bedoelt dan met

Afb. 4. Groningen, Martiniekerkhof 12, voorgevel van het Provinciehuis, gezien in zuidelijke richting. Foto: Rijksdienst voor Archeologie, Cultuurlandschap en Monumenten, IJ. Th. Heins, juni 1998

Afb. 5. Groningen, Singelstraat, de gevel van het Provinciehuis, gezien vanuit het noorden. Het straatje rechts, de Kleine Snor, verbindt de Singelstraat met het Martiniekerkhof. Foto: Rijksdienst voor Archeologie, Cultuurlandschap en Monumenten, A. J. van der Wal, februari 1967

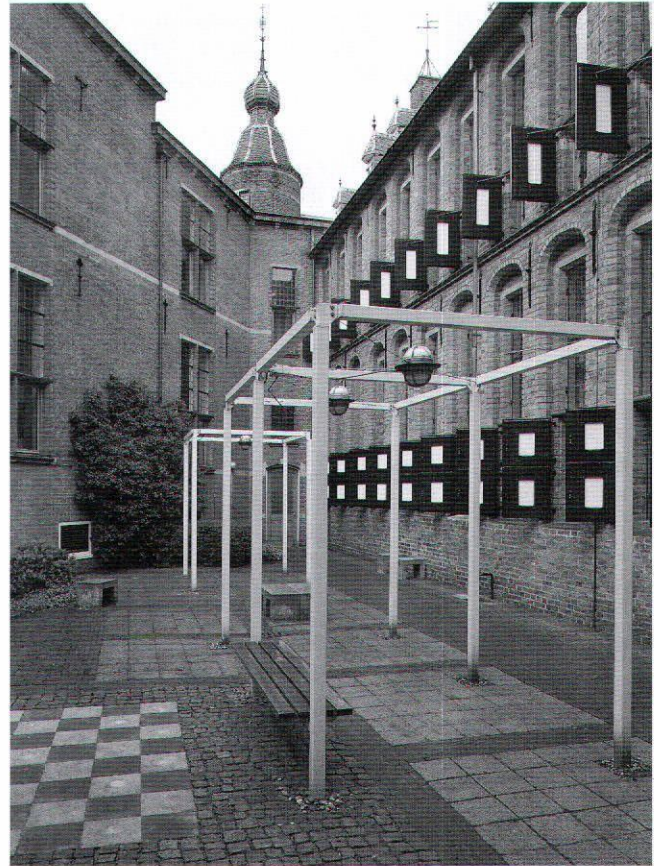
Afb. 7. Groningen, uitzicht op het Provinciehuis vanaf de toren van de Martinikerk, naar het oosten. Foto: Rijksdienst voor Archeologie, Cultuurlandschap en Monumenten, Chr. Booms, februari 2008

name de open ruimte tussen de bouwvolumes van het Rijksarchief (1917-1922) en het archiefdepot (1880-1881).

De tweede binnenplaats ligt besloten tussen het ontwerp van Vrijman en Huis Cardinaal aan de westzijde, de vleugel van het archiefdepot in het zuiden en de Statenzaal aan de oostzijde. Deze binnenplaats staat sinds 2006 bekend als het atrium en vertoont qua vorm overeenkomst met een gelijkbenige driehoek die met de punt naar het noorden wijst en de basis aan de zuidzijde heeft. Deze tweede binnenplaats vormt het hoofdbestanddeel, het architectonische pièce de résistance, van deze bijdrage.

Zoals uit het bovenstaande beknopte overzicht van de bouwgeschiedenis valt op te maken, is deze driehoekige binnenplaats niet door één vaardige artistieke hand in één zwierige beweging ontworpen maar langzaam maar gevormd doordat verschillende bouwactiviteiten plaatsvonden en er op een gegeven moment een omsloten ruimte resteerde. De binnenplaats is niet meer of minder dan een overschietende kavel waar de bouwkunst tot voor kort geen vat op kreeg maar wel een rol speelde in de belichting van de aangrenzende gebouwen. Vanaf de openbare weg is de tweede binnenplaats niet toegankelijk, de bezoeker moet altijd een bouwvolume passeren om er te komen. Eenmaal ter plaatse wordt hij of zij aan alle kanten door vleugels van het Provinciehuis en het archief omgeven.

Ondanks de centrale ligging in het hart van het gebouwencomplex was het gebruik van de tweede binnenplaats zeer beperkt en gold de ruimte nauwelijks als inspirerend (afb. 8). Commissaris der Koningin H.J.L. Vonhoff (1980-1996) liet in het plaveisel een schaakbord aanbrengen en zorgde ook voor de bijbehorende schaakstukken, maar tot een optimale functionele betrokkenheid van de binnenplaats op het ambtelijk bedrijf leidde dat niet; het bleef een restruimte zonder bijzondere betekenis of bijdrage (afb. 9). Het kunstobject op de binnenplaats nam een vergelijkbare verweerde positie in en droeg amper bij aan verhoging van de ambiance.

Afb. 8. Groningen, binnenplaats van het Provinciehuis, gezien in noordelijke richting. Foto: Rijksdienst voor Archeologie, Cultuurlandschap en Monumenten, G. Barbiere, 2006

Planvorming

In 2004 kwam daar verandering in want het idee ontstond om de binnenplaats te overdekken. Door uitsluiting van de elementen, zo luidde de redenering, en verbetering van de toegankelijkheid zou de binnenplaats een metamorfose kunnen ondergaan. Uit een onoverdekt ruimtelijk residu waar regen, sneeuw, wind en zon vrij spel hadden kon een vitale binnenhof ontstaan en een kloppend hart voor het provinciale bestuurscentrum voortkomen. De lang gekoesterde wens naar een nieuwe representatieve ruimte werd zodoende vervuld terwijl de ruimtenood van het Provinciehuis zou worden gelenigd.¹¹

Het College van Gedeputeerde Staten ging voortvarend te werk en liet onderzoeken in hoeverre de binnenplaats op verantwoorde wijze zou kunnen worden overkapt. Het bureau MAD Moehrleinvandelft architecten uit Groningen maakte daarop een eerste serie schetsen en produceerde in een later stadium een maquette.¹² De overkapping diende transparant te worden uitgevoerd zodat het zicht op het uitspannel, de wisselende stemmingen van de atmosfeer, lichtschakeringen van dagdeel of seizoen en variërende temperaturen de nieuwe vormen binnenruimte konden blijven bespelen (afb. 10). Vanwege de monumentale status van het Provinciehuis zocht

Afb. 9. Groningen, binnenplaats van het Provinciehuis, gezien in zuidelijke richting. Foto: Rijksdienst voor Archeologie, Cultuurlandschap en Monumenten, G. Barbiers, 2006

de opdrachtgever al in een vroeg stadium contact met de Rijksdienst voor de Monumentenzorg.¹³ Deze achttien overkapping in beginsel aanvaardbaar en voorzag de opdrachtgever van een aantal opmerkingen en deed verschillende aanbevelingen;

- de overkapping zou geen materiële noch constructieve schade aan het monument behoren toe te brengen of het bovenmatig te belasten; een zelfdragende constructie genoot derhalve de voorkeur;
- idealiter, zo stelde de Rijksdienst vast, diende de kap van de binnenplaats transparant te zijn en de historische architectuur te volgen, deze te accentueren en niet te verhullen of te ontkennen;
- de verschillende bouwfases en ontwikkelingen van het Provinciehuis zijn voor een groot deel aan de binnenplaatsgevels af te lezen. De Rijksdienst voorzag een nadrukkelijke logistieke rol voor een overkapt binnenplaats met als direct gevolg dat bezoekers, gasten en personeel meer dan ooit in de gelegenheid gesteld zouden worden de architectonische

Afb. 10. Groningen, de overkapt binnenplaats van het Provinciehuis, in zuidelijke richting. Foto: Rijksdienst voor Archeologie, Cultuurlandschap en Monumenten, Chr. Booms, februari 2008

en historische hoedanigheid van de binnenplaats te bewonderen en te waarderen;

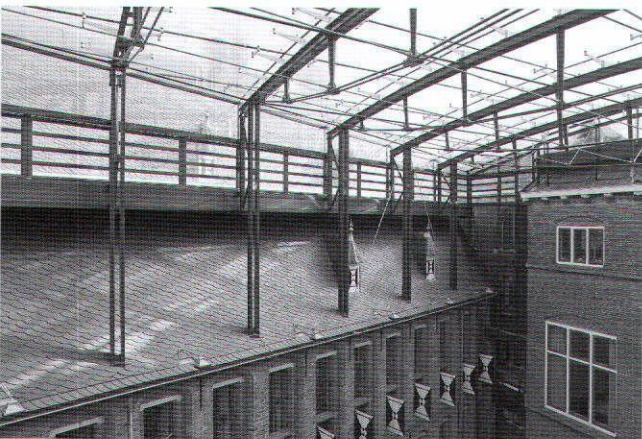
- een ander punt in de overwegingen van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg had betrekking op het dagelijkse gebruik van het monument. Overkapping zou niet alleen de beleving van de binnenplaats bevorderen en op een hoger niveau van historische appreciatie brengen, maar ook in belangwekkende mate bijdragen aan verbetering van het gebruik en verhoging van de toekomstwaarde van het gehele monumentale Provinciehuis.

Bedenkingen waren er ook. Overkapping sorteert immers onstoffelijke effecten, zo leert de ervaring, zet als het ware een deksel op een ruimte en impliceert devaluatie van de open hemelbeleving (afb. 11). Het directe contact met het zwervend verval en maakt plaats voor een binnenklimaat. In die zin leidt overkapping, transparant of niet, altijd tot verlies van de primaire atmosferische ervaring. Dit gevolg is onontkoombaar en werd door de Rijksdienst voor de Monumentenzorg terdege beseft en uitgedragen. Om de zaak niet in een al te academisch daglicht te zetten, adviseerde de Rijksdienst kenmerkende voorzieningen als (bijvoorbeeld) bestrating, gevelafwerking, hemelwaterafvoer, patina en vergaarbakken te handhaven. Indien dit soort karakteristieken van de architectuur in materiële zin afleesbaar bleef, dan zou de binnenplaats

Afb. 11. Groningen, de overkapte binnenplaats van het Provinciehuis, in noordelijke richting. Foto: Rijksdienst voor Archeologie, Cultuurlandschap en Monumenten, Chr. Booms, februari 2008

een aantal wezenlijke elementen van de oorspronkelijke identiteit behouden. De verwijzing naar de open toestand van het verleden werd zodoende gecontinueerd. Voor goede ontsluiting van de binnenplaats behoeften geen gevels doorbroken te worden; de bestaande perforaties bleken te volstaan. In bouwkundig opzicht bestond op een aantal punten reserve. De constructie en het gewicht van de overkapping zouden

Afb. 12. Groningen, Provinciehuis met het atrium; links de oostvleugel met onder meer de Statenzaal. Foto: Rijksdienst voor Archeologie, Cultuurlandschap en Monumenten, Chr. Booms, februari 2008

Afb. 13. Groningen, detail van het gloednieuwe leien dak van het Provinciehuis met de stalen draagconstructie van de overkapping. Foto: Rijksdienst voor Archeologie, Cultuurlandschap en Monumenten, Chr. Booms, februari 2008

voor een groot deel worden opgevangen door de belendende monumentale gebouwen waartoe daken dienden te worden geperforeerd. De Rijksdienst voorzag technische problemen in de vorm van lekkages bij de aansluitingen van de transparante kap op de leien daken, niet in het minst doordat de gebouwen aan de binnenplaats verschillende aantallen verdiepingen en variërende goothoogtes hebben. Viel de neerslag altijd op de bestrating van de binnenplaats, bij overkapping moest alle nattigheid via afvoerleidingen van voldoende capaciteit verlopen. Verder bestond gereede vrees voor de gevolgen van een stevige winter: kwetsbare goten van de leidaken zouden dichtsneeuwen en het glasdak bovenmatig kunnen belasten terwijl grote hoeveelheden dooiwater de capaciteit van de hemelwaterafvoer te boven zouden kunnen gaan. Ten slotte stelde de brandweer bij een overkapte binnenplaats aanvullende brandveiligheidseisen met directe gevolgen voor dakbeschietingen en –kapellen, deuren en ramen: deze elementen dienden zestig minuten brandwerend te zijn. Dat zou leiden tot vervanging van (originele) eiken ramen en glas-in-loodpanelen.

Uitvoering

Mede op basis van de adviezen van de gemeentelijke monumentencommissie en van de zijde van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg paste de architect het plan ten dele aan. Het aantal spanten van de kap verminderde en daarmee werd aan een uitdrukkelijke wens van de monumentencommissie van de gemeente Groningen naar meer transparantie tegemoetgekomen. Ook de Rijksdienst achtte “het uitzicht op karakteristieke bebouwingselementen” van de gevels aan de binnenplaats wezenlijk voor de architectonische en historische beleving van de locatie.¹⁴

Vervanging van de oude ramen in het archiefgebouw bleef na overleg achterwege. Door middel van plaatsing van brandwerend glas achter de bestaande beglazing (aan de binnenzijde)

Afb. 14. Groningen, bij het Provinciehuis op zolder. Het dakbeschoot is afgedekt met isolatiemateriaal en de stalen draagconstructie van de overkapping perforereert het dak. Foto: Rijksdienst voor Archeologie, Cultuurlandschap en Monumenten, Chr. Booms, februari 2008

werd in zekere mate tegemoetgekomen aan de brandveiligheidseisen. In samenspraak met de specialist brandpreventie van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg zijn passende oplossingen voor de historische binnendeuren geleverd.

Eén kenmerk van de overkapping wijzigde niet: het principe van een zelfdragende constructie vond geen genade in de ogen van architect en opdrachtgever. De belerende gebouwen vangen nu een groot deel van het gewicht van de overkapping op (afb. 12). Dit beginsel leidde tot beschadiging en perforatie van de daken en tot constructieve aanvullingen van de monumentale spantconstructies (afb. 13 en afb. 14).

Het College van Burgemeester en Wethouders van Groningen verleende op 15 november 2005 vergunning voor plaatsing van een glazen overkapping tussen de monumentale panden Martinikerkhof 12 en 13 en de Singelstraat. De tekst van de vergunning bevatte een opmerkelijke passage namelijk "dat geen sprake kan zijn van de verplaatsing van dakkapellen. In de definitieve uitvoering dient te worden voorkomen dat verplaatsing noodzakelijk zal zijn".¹⁵ Met dit voorschrift kwam de gemeente tegemoet aan een clause uit het advies van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg.

Slot en terugblik

De doorzichtige overkapping overstijgt voor een deel aan het silhouet van het Provinciehuis. Met name vanaf de Garde-

Afb. 15. Groningen, het Provinciehuis vanaf de Gardepoort. Foto: Rijksdienst voor Archeologie, Cultuurlandschap en Monumenten, Chr. Booms, februari 2008

poort is een fors glazen volume zichtbaar. Een reusachtige, kristallijne massa ligt tussen de contouren van de provinciale behuizing ingeklemd (afb. 15). Dit transparante volume voorziet de historische silhouetten van leien daken en bakstenen traptoren van een ongekende lijnvoering, als ware het een hardnekkig en verweerd relict uit de laatste IJstijd dat, ondanks aanhoudende temperatuurstijging niet is gesmolten of gedecimeerd en de kans loopt door neerslag van vuil en condensvorming aan massiviteit toe te nemen.

Binnen geldt een ander regiem. Overdag dienen onder de doorzichtige overkapping buitenwereld en binnenwereld zich gelijktijdig aan en heerst de gewaarwording van een gerieflijk verwarmde huiskamer. Het zicht op het uitspannel is onbepaald maar doordat een buitenklimaat ontbreekt, beleeft de bezoeker twee werelden simultaan. Als gevolg ontstaat eventjes een gevoel van verwarring. Het zicht op oude gevels geldt als bekend en vertrouwd, de transparante kap daarentegen is nieuw en heeft een verrassende uitwerking: de overkapping is zowel gesloten als doorzichtig en biedt zicht op het uitspannel. De kans op desoriëntatie is aanwezig -misschien waant men zich eventjes in een zeepbel- maar eenmaal bekomen van de eerste indrukken en beginnende begoocheling, herstelt zich de ruimtelijke oriëntatie en beleeft men een

boeiende ruimte waarin verbazing en gewenning om voorrang strijden.

De benaming tweede binnenplaats is sinds de oplevering in 2006 in onbruik geraakt. De nieuwe binnenruimte heeft allure, staat bekend als het atrium en vervult een prominente rol in de huishouding van het Provinciehuis. Ontvangsten, exposities, partijen en bijeenkomsten vinden in het atrium plaats. In tijden van verkiezingen kan men het tellen van de stemmen en de uitslagen volgen in deze goed geklimatiseerde ruimte waar de Commissaris van de Koningin met verve de rol van gastheer vervult. In die zin zijn de overkapping en de nieuwe benaming volledig geslaagd. Een atrium staat in Van Dale Groot woordenboek van de Nederlandse taal (veertiende editie) immers omschreven als “het centrale deel van een oud-Romeinse woning, vierkante ruimte in het midden, bestemd voor het huiselijk leven”.

Noten

- ¹ Fons Asselbergs, *Niets is zo veranderlijk als een monument – Een pleidooi voor het cultureel argument*. Rede uitgesproken bij de aanvaarding van het ambt van bijzonder hoogleraar kunst en cultuur (de Anton van Duinkerken-leerstoel) aan de faculteit der Letteren van de Radboud Universiteit Nijmegen op 8 september 1999, Zwolle 2000.
- ² Zie: Caroline Kruit, ‘Provinciehuis Groningen’ in: *DAX 2* (2006) nr. 12, 48-55. Dit artikel gaat o.m. in op de recente transformatie van het Provinciehuis en bevat enkele fraaie tekeningen en recente foto’s van het Provinciehuis en het archiefgebouw. Tevens: Berend Raangs en Joris van Haften, ‘Jaarverslag restauraties in 2006’ in: *Hervonden Stad – Jaarboek voor archeologie, bouwhistorie en restauratie in de gemeente Groningen*. Groningen 2007, 53-54 (zie meteen ook 41, ‘Overige onderzoeken’, nr. 21). Het artikel van Jan van der Hoeve, ‘Provincie in de Stad’ in: *Hervonden Stad – Jaarboek voor archeologie, bouwhistorie en restauratie in de gemeente Groningen*, Groningen 1999, 77-86 behandelt de bouwhistorische karakteristieken inclusief de interieurs van het ensemble van Provinciehuis, Rijksarchief en Huis Cardinaal.
- ³ Wat betreft de bouwgeschiedenis steunt deze bijdrage op twee voorbeeldige rapporten: J.A. van der Hoeve, *Martinikerkhof 12, Groningen - Oostvleugel van het oude Provinciehuis - bouwhistorische opname en waardstelling*, Utrecht 1998 en J.A. van der Hoeve, *Archiefgebouw, voorgebouw en conciërgewoning van het Provinciehuis te Groningen – bouwhistorische opname*, Utrecht 1999.
- ⁴ J. Hermus, *Het Provinciehuis van Latijnse school tot bestuurscentrum*, Groningen 1987, 13. Hermus behandelt o.a. de (bouw)geschiedenis, het gebruik, de inrichting en het rijke interieur van het Provinciehuis. Zie ook: E. Neurdenburg, *De historische schoonheid van Groningen*, Amsterdam 1942, 48 e.v.
- ⁵ Hermus 1987 (zie noot 4), 37-39.
- ⁶ Corjan van der Peet en Guido Steenmeijer (red.), *Twee eeuwen architectuur van de Rijksgebouwendienst en zijn voorlopers*, Rotterdam 1995, geven vanaf 243 een bondig overzicht van archiefbouw in Nederland inclusief de betekenis van Jacobus van Lokhorst inzake de bouw van archieven. Zie ook: G.S. van Holthe tot Echten, ‘De Rijksbouwkundige Jacobus van Lokhorst en zijn bureau 1878-1906’ in: *Bulletin KNOB* 85 (1986) nr. 5, 193-209. Evenzeer bijzonder lezenswaardig: P.T.E.E. Rosenberg, *Geschiedenis van het Rijksbouwen – Jacobus van Lokhorst*, ’s-Gravenhage 1987 met op 16 de vermelding van een contemporaine bron waarin het Groningse archief van Van Lokhorst als archiefkasteel wordt getypeerd (wegens de ronde hoektoren).
- ⁷ ‘Johannes Antonius Willibrordus Vrijman, bouwkundige en architect voor de gebouwen van Onderwijs enz. 1888-1906, rijksbouwkundige voor de gebouwen van Onderwijs enz. 1906-1920, rijksbouwmeester voor de Onderwijsgebouwen 1920-1923’ volgens: Corjan van der Peet en Guido Steenmeijer 1995 (zie noot 6), 356. Overigens maakt dit standaardwerk geen melding van Vrijman als architect van het Provinciehuis te Groningen (665).
- ⁸ Zie in dit verband: Victor M. Schmidt, ‘Deugdzaamheid voor de buitenwacht: de gevel van het huis Cardinaal te Groningen’ in: *Bulletin KNOB* 91 (1992) nr. 1, 15-20 en eventueel de reactie van Kuiper, W., ‘De deugden van het Huis Cardinaal te Groningen’ in: *Bulletin KNOB* 93 (1994) nr. 3, 123-125. Tevens: Edward Houting, *Gevelstenen in Groningen*, Assen 1997, 20 en 75.
- ⁹ De Sint Jansstraat is gelijktijdig met de bouw van het Rijksarchief ten behoeve van vlotte verkeersafwikkeling aanzienlijk verbreed, daarbij werd ter plaatse de stadsmuur doorbroken; tot aan deze doorbraak telde de stad aan de oostelijke zijde twee poorten: de Poelepoort en de Oude Ebbingepoort.
- ¹⁰ Een snor of snurre is een straatje van geringe betekenis volgens: K. Feringa, *Straten en Pleinen, Singels en Stegen – Groningen binnen de wallen*, Groningen 1994, 60.
- ¹¹ Overkapping van historische binnenplaatsen komt sinds het laatste kwart van de twintigste eeuw regelmatig voor. Het verschijnsel leidde in 2007 o.m. tot een stage van Hans van den Heuvel bij de Rijksdienst voor Archeologie, Cultuurlandschap en Monumenten (RACM). Zijn stageverslag (*Glazen overkapping van binnenplaatsen bij rijksmonumenten - september-december 2007*) is opgenomen in de bibliotheek van de RACM te Zeist, een bewerking hiervan is als tweede artikel in dit nummer gepubliceerd. ‘Oude’ voorbeelden van overkapte binnenplaatsen kunnen in Nederland worden aangetroffen in Gulpen, château Neubourg, overkapping 1850 (architect V. Evrard); Schiedam, Korenbeurs, overkapping 1872; Haarzuilens, kasteel De Haar, overkapping 1897 (architect Joseph Paris onder directie van P.J.H. Cuypers).
- ¹² Bol, Jan en Knudsen, Jacqueline, “MAD architecten, Groningen – Wij houden niet van luchtkastelen” in: *Bouw Architectuur in Nederland* 61 (2006) nr. 6, 6-11 (vraaggesprek met Johannes Moehrlein en Aron van Delft).
- ¹³ De Rijksdienst voor de Monumentenzorg (RDMZ) fuseerde op 1 november 2006 met de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek (ROB) tot de Rijksdienst voor Archeologie, Cultuurlandschap en Monumenten (RACM).
- ¹⁴ Volgens het panddossier Groningen (GR) 2003 D. Provinciehuis, Martinikerkhof 12 berustend bij de RACM.
- ¹⁵ Gemeente Groningen, monumentenvergunning nr. RO-200501216 d.d. 15 november 2006.